

ՄԱՐԱՅ ԳԱԻԱՌ=ՄԱՐԳԵԱԻԱՌ.

Գ.

Մ. Խորենացուն յայտնի ջրհեղեղի և տապանի զրոյցներ Կորդուաց հաւանօրէն և Այրարատ աշխարհի լեռների մասին: Թէ Բուզանդարանի, թէ Խորենացու և թէ Կորիւնի յիշած «Հայոց Մարաց աշխարհ»ը չէ կարող Այրարատի Շարուրը լինել, այլ Հայաստանի հարաւում: Հոռոմայեցւոյ Marco-med-ներն են Հայոց Մարքը և Մարաց ամուր գաւառը, որ հնումն ընդարձակ է եղել, իսկ անունը պահել է հաւանօրէն այժմեան Մարգեաւառը: Մարակերտն է Մահկերտունը. իսկ այս էլ հաւանօրէն Կանգուար-Ագուաւաքարը: Խորենացու շփոթութեան հաւանական պատճառները: Ամփոփում:

Մ. Խորենացուն անշուշտ անծանօթ չէր կարող լինել Հայոց ասորական և յունական դպրոցի աստուածաշնչեան տապանի լեռան վէճը, քանի որ նորան քաջ ծանօթ է ոչ միայն աստուածաշնչի ջրհեղեղի՝ այլ նաև այլ զրոյցներ: Մի կողմից նորան չէին կարող յայտնի չլինել Յովսէպոսին և մանաւանդ Հերոնիմոսին հեռաւոր երկիրներ հասած Հայոց տապանի լեռան ժողովրդական աւանդութիւնը. իսկ միւս կողմից նա լաւ գիտի, որ Ասորեստանի Թագաւորի հայրասպան որդիքը ըստ Աստուածաշնչի «Ադրամեւէք և Սարասար... զերծան յերկիրն Արարադայ», որ մի այլ տեղում կրկնուում է. «Գնացին փախստական ի Հայս»². որովհետեւ ինքն էլ ասում է. «Եկին փախստական առ մեզ»³ և միաժամանակ Երեմիայի «Այրարատեան Թագաւորութեանն և Ասքանա-

1. Զորր. Թագաւոր. ԺԹ, 37:

2. Ես. 14, 38:

3. Խորեն. Ա, 1Բ, 57. Հմմտ. Բ, Ը, 80:

զեան զնդին» յիշատակութիւնը բերում է իբրեւ հաւաստի վկայութիւն ազգիս «Մերոյ թագաւորութեանն»¹, բայց և այնպէս տապանի լեռ չէ կոչում Մասիսը, չնայելով որ քանիցս յիշում է և ոգևորութեամբ նկարագրում Միւս կողմից անշուշտ նա լաւ ծանօթ էր ասորաբարեւական աւանդութեան, եթէ ոչ Պեշիթոյից, գոնեա եւսերիոսից, որի նկերցական պատմութեան հայերէն թարգմանութիւնը նորան յայտնի է², այլ և Բուզանդարանից, թէ և անունը չէ տալիս³։ Վերջապէս միակ հայ պատմագիրն է, որ տարբերում է Սրարատ հիւսիսում և Սրարադ հարաւում, բայց և այնպէս չէ յիշում տապանի Կորդուաց լեռը, չնայելով որ գիտէ ևս թէ Կորդուացիք հայ նախարարութիւն են⁴։

Ընդամին մոռանալու չէ, որ Խորենացուն անշուշտ յայտնի էին բացի Ազատ Մասիսից Բուզանդարանի Մասիս-Միսիանն Ապահունիքում և Կորդուաց արեւմտեան լեռնաշղթան՝ Աստուածաշնչի «Մասեաց... լեռը», Սեմի սերնդեան բնակութեան հիւսիսային սահմանը, որ Ստրաբոնին և Պտղոմէոսին ևս յայտնի է Մասիոս անունով⁵։ Եւ եթէ նա սոցանից և ոչ մէկի անունն իբրեւ տապանի լեռ յայտնապէս չէ յիշատակում, բայց ակնարկում է գոնեա վերջին երկուսի համար։ Խորենացուն ի հարկէ ծանօթ էին տապանի ջրհեղեղի և այլ շատ զրոյցներ, եթէ նոյն իսկ մի կողմ թողնենք նորան վերագրուած աշխարհագրութիւնը⁶, և միայն ի նկատի ունենանք նորա պատմագրութիւնը, նա՝ յիշատակելով «Բիւռոսեան Սիբիլայի» զրոյցը՝ յայտնում է և իւր կարծիքը. «Զայսոսիկ թէպէտ առաո-

1. Խորեն. Ա, ԻԲ, 47. Երեմ. ԾԱ, 27։ 2. Խորեն. Բ, Ժ, 83։

3. Յ. Դադրաշեան, Փ. Բիւզանդացի և իւր պատմութեան խարդախողը, Վիեննա 1898։

4. Խորեն. Բ, Ը, 80։ 5. Ծնունդը, Ժ, 30. Ванскія Надписи, III, 104։

6. Փոխզիոյ Պետիդիա աշխարհի մայրաքաղաքն է «Անտիոքիա, ուր ասեն շինել զտապանն Նոյի» (ԽԱՎ, 600. ԽԱՊ, 13)։ Իսկ ըստ ԽԱՍ, 23 «Կիւոտոս», որ Ապամէան է (Murad VII, 46)։

պել ոք, թէպէտ ճշմարտութիւն հաշուել համարեսցի, բայց ես որպէս հաւանեալ եմ, բազում ինչ ճշմարիտ է»։ Ապա պատմում է Ոլիմպիոդորոսինը. «Յետ նաւելոյ Քոնստանթնուպոլիսի [Նոյի] ի Հայս և դիպելոյ ցամաքի, ասէ, զնայ մի յորդուոց նորա... Սիմ քնդ արեւմուտս հիւսիսոյ... ի կողմանս Ասորեստանի... և անուանէ յանուն իւր զլեառն Սիմ, և դառնայ անդրէն յարեւելս հարաւոյ, ուստի եկն»։ Այստեղ պարզօրէն կորդուաց լեռներն են ակնարկուած, եթէ չասենք Մասիոս-Մասիսը։ Ապա Տարօնի գաւառը և Յրօնքը Սեմի որդի Դարբանի և Ջրհեղեղից յետոյ ցրուելու հետ կապելով՝ յարում է անմիջապէս. «Բայց առաւել յաճախագոյն հինքն Արամազնեաց ի նուագս բամբուռն և յերգս ցցոց և պարուց զայսոսիկ ասեն յիշատակօք»։ Քանի որ Տարօնում պիտի լինի Յրօնքը, ապա միայն մերձակայ բարձր Սիփան-Մասիսը կարող էր տապանի լեռը համարուել և ի հարկէ ըստ հայ ժողովրդական զրոյցի։ Բայց այդ չի հետաքրքրում Խորենացուն. «Եւ այսօքիկ զրոյցք սուտ և կամ թէ արդարեւ լեալք, մեզ չէ ինչ փոյթ։ Այլ վասն զիտելոյ քեզ զամենայն որ ինչ ի լրոյ և որ ինչ ի զրոց անցանեմ քնդ բնաւն ի զիրս յայս»¹. և կարծես թէ ի լրոյ Ազատ Մասիսն էլ չգիտէ։ Բայց մենք վերեւ արդէն տեսանք նորա հայեացքը Սիրիլայի զրոյցի մասին, որ «Բազում ինչ ճշմարիտ է»։ ուստի Խորենացու վերջին վկայութիւնը մի ճարտասանական ձև է միայն, որով նա շատ անգամ զիմում է իւր մեկենասին պատմադրութեան ընթացքում։ Եւ թուում է, որ այդպիսով ուզում է ազատուել, եթէ ոչ հալածանքից, գոնեա եպերանքից ժամանակակիցների, որոնք ինչպէս և յետնորդները արհամարհել են այդ տեսակ զրոյցները և կամ թէ մեզ իբրեւ պատմութիւն են տւանդում, ինչպէս Բուզանդարանն ու Պատմութիւն Տարօնոյ. մինչդեռ Խորենացին գիտակցաբար և պատմաբանի հմտութեամբ իւր միջոցներով ու ծանօթութիւններով մեր պատմութեան նախնական շրջանն է հիւսում։ Եւ եթէ մենք

1. Խորեն. Ա, 2, 15—18:

չենք կարող ըստ ամենայնի նորա տապանի լեռան լռութեան պատճառները բացատրել, չենք էլ կարող ասել, որ նա չգիտի, որովհետեւ տապանի լեռան անուն բնաւ չէ տալիս: Եւ միթէ նա կարող էր աստուածաշնչեան տապանի վէճը չիմանալ, երբ Հայոց մէջ յայտնի էր և մինչև իսկ Հերոնիմոսին էր հասել Հայոց ժողովրդական աւանդութիւնը Մասսի մասին, որ յամենայն դէպս է. դարում Ս. Գրքի թարգմանութեան միջոցին անյայտ չէր. իսկ եթէ նա է. կամ Ը. դարու մարդ է, ինչպէս պնդում են, ապա չէր կարող Մասսի աւանդութիւնը մի որ և է անյայտ Տիրանունի յայտնի լինել, իսկ նորա պէս մի պատմագրի ոչ: Եւ երբ նա Հայաստանի հարաւի զրոյցը՝ դէպքերն ու վայրերը, Աժդահակի զարմը, Մարաց աշխարհն և Մարակիրտը հիւսիս Մասսի մօտ է փոխադրում, այդ դժուար թէ լինէր միայն Աժդահակի զարմի և Վիշապաղունքի նոյնացումով, այլ և անպայման հայ մատենագրներից միմիայն նորան յայտնի Արարադ—ուր ինչպէս տեսանք Arardi լեռ ևս կայ—և Արարադ աշխարհների նորդուաց և Ազատ Մասեաց լեռների հետ կապուած նոյեան տապանի զրոյցների դոյութեամբ:

Եւ արդ եթէ այս բոլորից յետոյ տակաւին հնարաւոր է մի կերպ բացատրել Հռադամիզդ—Երուանդի և Տրդատ—Արտաշէսի հիւսիսում և հարաւում Խորենացուց և Թ. Արծրունուց պատմուած անցքերի տարբերութիւնները այս երկու պատմագրերից մէկի կամ միւսի մասնակի լռութեամբ և կամ Արտաշէսների, յատկապէս Արտաշէսի և Տրդատ—Արտաշէսի զորքերի շփութեամբ, գուցէ և աշխարհագրական անուններից մէկ—երկուսի պատահական նմանութեամբ, բայց այդ դժուար է ըստ ամենայնի պնդել Աժդահակի զարմի վերաբերութեամբ: Եւ ի հարկէ ոչ մի հիմունք չունի Թ. Արծրունին, որ չկարողանալով իւր առաջ ունեցած պատմական աղբիւրները հմտութեամբ օգտաւործել և անշուշտ չհամարձակուելով Խորենացու պէս մի դարերով դեռ մինչև մեր օրերը անպայման հեղինակութիւն վայելող պատմագրի աւանդութիւնից շեղուել, իւր սովորութեան համաձայն

աշխատում է սորա պատմութեամբ հաշտեցնել իւր ունեցած մի այլ և տարբեր աղբիւրի տեղեկութեան հետ¹, Աժդահակի զարմը նախ և առաջ բնակեցնելով Խորենացու յիշած վայրերում՝ Արարատում և ապա Վասպուրականի Մեծ Աղբակ՝ և Կորճէից-Կորդուաց աշխարհի Փոքր Աղբակ գաւառում: Բայց որ Թ. Արծրունին հակասում է Խորենացուն, երբ որ ինքը Արտաշէս Բ-ի ժամանակ և ու Աժդահակի զարմը Վասպուրականում է դնում, իսկ Խորենացին Այրարատում, այդ նորա հոգսը չէ և երևի չի էլ նկատել:

1. Թ. Արծրունին Տիգրանի և Աժդահակի պատմութեան աղբիւրի մասին ասում է. «Որպէս ցուցանեն մեզ առաջինք ի պատմագրացն» (Ա, Ե, 36). իսկ Տրդատ-Արտաշէսի և Հաղպատի դերունդի անցքերի համար՝ «Որպէս բացայայտեն գիրք պատմագրացն» (Ա, Ը, 52): Անտարակոյս Արծրունին ունեցել է իւր ժամանակին շատ աւելի պատմագիրներ, քան մենք այժմ ունենք, այդ երևում է նորա և այլ վկայութիւններից (Ա, Բ, 24 եւալ. 2, 44. Ժ, 65. Գ, ա, 79, 80):— Զորրորդ դարու որոշ շրջանի համար տառատութեամբ օգտւում է Մ. Խորենացուց, որին և Մ. Քերթով է կոչում. այսպէս և Փ. Բիւզանդացուց, որին թէև մի անգամ յիշում է «Բիւզանդն պատմող» անուանելով, բայց շատ յետոյ (Դ, Բ, 275) և ոչ իւր օգտուած տեղում: Եւ իւր խելքով աշխատում է այդ երկուսի տարբերութիւնները կամ երբեմն կարծեցեալ հակասութիւնները համաձայնեցնել: Այսպէս Սմբատ սպարապետին նախ ըստ Խորենացու Բագրատունի է կոչում (Ա, Ժ, 66. Հմմտ. Խորեն. Գ, ԼԷ, 225—227), որպէս զի յաջորդ գլխում Մամիկոնեան կոչի (Ա, Ժ, 67. Հմմտ. Բուզ. Ե, ԽԳ, 261): Խորենացուն հետեւելով Մեհրութանին է համարում Շապուհի փեսայ (Ա, Ժ, 62. Հմմտ. Խորեն. Գ, ԼԶ, 223). իսկ Վահան Մամիկոնեանի կնոջ Որմզդուխտի անունն անգամ չէ տալիս (Ա, Ժ, 65. ԺԱ, 68 Հմմտ. Բուզ. Դ, Ծ, 164. ԾԹ, 184):— Շատ հետաքրքրական է, որ ըստ Արծրունու Խոսրով Գ.-ի դահլնկեցութիւնից յետոյ Շապուհը նշանակում է «գլխադարձ ղեղրայր Խոսրովու» (Ա, ԺԱ, 69. Հմմտ. Զաքարիա սարկաւազ, Պատմագր. Ա, Բ, 3. Վաղարշապատ 1870), որ պէտք է լինի Վահան Շապուհը (Խորեն. Գ, Ծ, 241. Սերէոս Բ, 18. Գ, 22), որ Եղիշէի մի տպագրութեան մէջ ևս կոչւում է Ստահրշապուհ (Եղիշէի մատենագրութիւնք. Ա, 7, Վենետիկ 1859): Բայց թերեւ այս Վաղարշն այն Տիգրանի եղբայր Արշակն է, որոնց հայրն ևս ըստ Պրոկոպիոսի Արշակ (=Գ.) էր կոչւում, որի մասին բաւական խօսել ենք մեր Քաջանց տուն անտիպ երկասիրութեան մէջ:

Եւ որովհետեւ Աթաղահալի զարմի բնակավայրի հետ է կապուած Հայաստանի Մարաց աշխարհը և Մարակերտը, որոնք ևս ինչպէս այս Դ. գլխի ա. մասում էլ ենթադրեցինք, հարաւում պիտի լինին. ուստի քննենք մեր միւս հեղինակների ցուցմունքներն ևս Մարաց աշխարհի մասին: Այս հաստատուում է և Բուզանդարանի վկայութեամբ: Արշակ Բ-ից Դ. դարում ապստամբում են Աղանիք, Նոր Շիրական, Մահկերտուն, Նիհորական և Դասնը, յետոյ Գուգարք, Չոր, Կողք և Գարգմանաձոր. ապա Արձախ, Տմորիք, Կորդիք և Կորդուք և վերջապէս «Յետ այսորիկ ապստամբեաց ի Թագաւորէն Հայոց և ձեռին իշխանութիւնն¹ տանն Հայոց Թագաւորին, որ էր զատրպայական աշխարհաւն, յետս եկաց ի Թագաւորէն Հայոց ամուր աշխարհն Մարաց. յետս եկաց . . . և աշխարհն Կազրից. եթող . . . և գնաց . . . տէրն Անձտեայ, և ընդ նմա իշխանն մեծի Ծոփաց . . . : Միջնաշխարհն մնացեալքն յերկուացան յարքայէն, և ոչ կամէին լսել Թագաւորին իւրեանց»²:

Այս վկայութիւնից շատ սպրդ է, որ Հայոց Թագաւորի ձեռին կամ ձեռական³ իշխանութիւնը այստեղ կոչուել է ոչ թէ Այրարատը, որ Միջնաշխարհի⁴ մասն է, այլ Արշակ Բ-ի Ծապուհից ստացած «երկրորդական մեծ տունը» «Ատրպայական աշխարհ»ի շուրջը-մօտը, որ գուցէ և Խորենացուն մօլորեցնող խորի պատճառներից միւնն է: Եւ թերեւ Խորենացին ի նկատի ունենալով՝ որ Բուզանդա-

1. Բնագրում «իշխանութեանն», որ թ¹ի և թ²ի կրճատ պատուագրութիւնից է առաջանում: Հմմտ. Հ. Աճառեան, Ձեռագրական սրբագրութիւններ Փաւստոսի մէջ, էջ 138. Բարիդ 1907. հանում Բանասերէն 1903—1906: Մի քանի սրբագրութիւններ ևս մենք ենք առաջարկել (Արարատ Ամս. 1903. փետրուար-մարտ 241—251. Վաղարշապատ):

2. Բուզ. Դ, Ծ, 163—164:

3. Բուզ. Դ, Ծ, 163: Գ, ԺԴ, 36. Դ, ԺԴ, 117: Հմմտ. Ա. զաթանդ. ՀԵ, § 580, էջ 296, 16 «Ժողովուրդ ձեռական» Զր. Ե ունի «սեփական»:

4. Միջնաշխարհ-Մէջաշխարհ, Բուզ. Դ, ԻԴ, 147. Ե, Ա, 191, Դ, 196: Դ, ԻԱ, 140:

րանը երկիցս ևս ասում է «Երկրորդական մեծ տուն . . . յԱտրպատական աշխարհին»¹, որ վերևը «ձեռնին» այսինքն սեփական իշխանութիւն կոչեց, և ապա՝ «Տունն թագաւորին Հայոց, որ յԱտրպատականին էր»², վկայութիւնները ուղեղ է հաշտեցնել վերոյիշեալ վկայութեան հետ, ուստի և Աժդահակի զարմը բնակեցնել է տալիս Երասխի ոչ միայն ձախ այլ և աջ, այսինքն Ատրպատականի, կողմը: Բայց Միջնաշխարհը, ուրեմն և Արարատը, չի ապստամբել, այլ միայն երկուացել կամ տարակուսել, տատանուել է. ապա ուրեմն Մարաց աշխարհը չէր, որ ապստամբել էր. մանաւանդ որ այս երկուսն էլ նախ կողք կողքի իրրեւ զատ զատ աշխարհներ այս վկայութեան մէջ յիշուում են. և յետոյ էլ, երբ այս ապստամբուած աշխարհները նուաճուում են, առանձին առանձին են յիշուում «Տունն թագաւորին Հայոց, որ յԱտրպատականին» և «Մարաց կողմանքն»³:

Այն հանգամանքը որ Մարաց կողմանք կամ Մարաց աշխարհը նուաճուելուց յետոյ անմիջապէս յիշուում է Արձախը⁴, և Տրդատ Բագրատունին Տիրանից ապստամբելով գնում է նախ «ի կողմանս ամրութեան Մարաց» և ապա այստեղից հասնում է «Սիւնեաց աշխարհը»⁵, կարող էր գուցէ կարծել տալ, թէ այստեղ խօսքը Շարուրի մասին է: Բայց նախ Արշակի ժամանակ ապստամբած և յետոյ Պապի ժամանակ ընկճուած միևնոյն աշխարհների և գաւառների շարքը⁶ տարբեր է, ուստի այս հանգամանքի վրայ կարելի է ոչինչ ապահով հիմնել. և ընկճումը անպատճառ ապստամբութեան կարգով կատարուելու ոչ մի հիմունք չկար, քանի որ վերջինս համարեա թէ միաժամանակ է եղել: Ապամենք չգիտենք, թէ ո՞ր տեղից է գնում Տ. Բագրատունին: Եթէ նա Բագրատունեաց հայրենիք Սպեր և կամ Կոզովիտ ու Ծաղկոտն—Անգղ զաւառից գնալու լինէր Սիւնիք, կարելի էր ասել ի հարկէ «Մարաց կողմանքը» Շարուրն էր: Բայց

1. Բուդ. Դ, ԺԶ, 128:

2. Բուդ. Ե, Ը, 213:

3. Բուդ. Ե, Ը, 213. ԺԱ, 214:

4. Անդ. Ե, ԺԲ, 214:

5. Խորեն. Բ, ԿԳ, 141:

6. Բուդ. Ե, Ը—ԺԹ, 213—219:

Դ, Ծ, 163—104:

մենք գիտենք, որ հենց այս Տրդատի պապը, Սմբատ Բագրատունին, Տմորիք-Կորդիքում կալուածք ունէր, ուր յիշում է յատկապէս Ալկին, այժմ էլ¹։ Միաժամանակ գիտենք, որ Թ. դարում Բագրատունիք մինչև իսկ Մոկաց աշխարհի տէրն են դարձել. և արդեօք այս կողմերի Սպարկերտ գաւառը որ և է կապ չունի՞ Բագրատունեաց հայրենիք Սպեր գաւառի հետ²։ Եւ ուրեմն Մարաց ամուր աշխարհը փնտռելու է Տմորիք և Կորդիքից հիւսիս և կամ հիւսիս արևելք, այդ կողմերից՝ հարաւից Սիւնիք գնալու համար։ Այժմ ահա հասկանալի պիտի լինի, թէ ինչու Բուզանդարանը Կորդուաց, Կորդեաց և Տմորեաց գաւառների ընկճումից անմիջապէս յետոյ յիշում է «Մարացը» — «Մարաց կողմանքը» և յետոյ ևս Արձախը³, քանի որ Վասպուրականը, Միջնաշխարհի մասն Այրարատը և Սիւնիքը չէին ապստամբած։

Այս ենթադրութիւնն աւելի հաւանական է գառնում նոյն հեղինակի մի այլ վկայութեամբ ևս. «Եւ մինչ նա

1. Խորեն. Բ, ԾԳ, 132. Հմմտ. H. Hübschmann, Ortsnamen 337:

2. Թ. Արծրունու Գ, Բ, 127, 137 յիշած Մոկաց իշխան Սմբատ Բագրատունին ոչ թէ մի ուրիշ Սմբատ Բագրատունի է, այլ Աշոտ Ա-ի հայր Մ. Խոստովանողը, ինչպէս Գաղբաշեանը, չնայելով որ չէ յիշում Բագրատունեաց կալուածք Ալկին, հապտակ Դ. Ալիշանի (Յուշիկը Հայրենեաց, Ա, ժԶ, 432, Վեներակ 1869) արդում է (Gründung des Bagratidenreiches durch Aschot Bagratuni, III, 26. ծանոթ. 1. Berlin 1893): Արդեօք մի կապ ևս չկայ Բագրատունեաց հայրենիք Սպեր, Հերոդոտի Σάσιρες ու Բահնոֆոնի Εσπερίται գաւառի և Մոկսի Սպարկերտ, Մարաբոնի Σουπρίτες-Σουπρίτες գաւառների (Montzka, die Landschaften Gross-Armeniens bei griechischen und römischen Schriftstellern I, 1, 12—13. Wien 1906) անունների մէջ։ Յայտնի է, որ Բագրատունիք Հայաստանի այլ մասերում ևս կալուածքներ ունէին։ Անանունն ասում է. «Եւ որդիքն Բագարատայ ժառանգելին ղժառանգութիւնս իւրեանց ի կողմանս արեւմտից, այսինքն է Անգեղատուն»։ Այստեղ Արշակին ընդատաջ է գնում Արմենակի որդիներից Փառաղեան Բագրատը (Սերէոս, զպր. Ա, 6, 9)։ Մենք ուրիշ տեղ կը տեսնենք, որ Անանունը արեւմտեան Անգեղատունը շինթել է Անկղ-Ծաղկոտն գաւառի հետ։

3. Բուզ. Ե, Թ—ԺԲ, 214:

դեռ զգուշացեալ Արշակ արքայն Հայոց հանդերձ իւրովք զօրօքն զատրպայական սահմանօքն, զի անդ սպասէր զօրացն Պարսից»։ Չպէտք է մոռանալ որ Վարդանանց պատերազմին ևս Հեր և Զարեանդի կողմերից են զգուշանում Հայերը, իսկ Արշակի ժամանակ Գանձակը, այն է Թախտի-Սուլէյմանը, Ուրմիոյ ծովից հարաւ արեւելք, Հայաստանին էր պատկանում։ Բայց ահա Պարսիկները Մերուժանի առաջնորդութեամբ մտնում են արեւմտեան Հայաստան և աւերում և զուժկան է հասնում Արշակին. «Դեռ աւաղիկ... նստիս յԱտրպատականի. իսկ թշնամիքն զթիկամբք անկեալ կոտորեցին զաշխարհս»։ Իսկոյն «Վաստկ սպարապետն... յառաջ խաղայր, դարձեալ ընդ կրուկ՝ թողոյր զթագաւորն Արշակ յամիւր տեղւոջ ուրեմն յերկրին Մարաց...։ Եւ ինքն զայր հասանէր ի Միջնաշխարհն Հայոց ի գաւառն Այրարատեան» և այլն¹։ Ակնեւ է, որ Մարաց ամուր երկիրն Այրարատում չէր, այլ Ատրպատականից արեւմուտք։ Որմիոյ ծովից ոչ շատ հեռու հաւանօրէն դէպի արեւելք, Կորդուքից և Մահկերտունից դէպի արեւելք, ինչպէս յիշատակում է Ագաթանգեղոսը։

Միևնոյնը հետեւում է և Հռիփսիմեանց պատմութիւնից։ Հռիփսիմեան կոյսերը Հռովմից փախչում են Պաղեստին. «Ապա... հրաման առեալ զնալ ի Հայք յերկիրն արարատեան» անցնում են Եդեսիա, ոմանք այստեղ մնալով և ոմանք Դարանաղիք զնալով, միւսները «Գնացեալ եկին ի Բղնունեաց գաւառ, ի քաղաքն Խլաթ... և անտի... ի գաւառն Մոկաց, Սուրբ Խաչ կոչեցեալ տեղի... Կճան կոչեցեալ տեղի՝ դիւաց լցեալ պաշտմամբ... յորում զայրազնեալ դիւացն... խեղէին, ծռէին, անչառտէին զպաշտօնեայս... վասն որոյ տեղին կոչեցաւ Կճաւ²...։ Եւ

1. Բուզ. Դ, իԴ, 145—147։

2. Կճաւ յատուկ անուն մեզ յայտնի չէ։ Եւ եթէ ի նկատի առնենք այս ժողովրդական բացատրութիւնը, գուցէ պէտք է լինի Կճաս. որովհետեւ Իզդիրում այդպէս կոչւում են կարճ քիթ ունեցողները, որ միևնոյնն է թէ պնչաս, որ այս վկայութեան մէջ ևս գործ է ածուած։

գնացեալ ընդ մէջ Կորդուաց ընդ լեառն Սողոմի... և անտի
ի կողմն Տմորեաց... և անտի... ելանեն ի Հայաստան
գաւառ ի խորին խորշ Մշկունեաց... և չուեալ... յեզր
Բժունեաց... և անտի փոխեալ բնակեցան յայնկոյս դե-
տոյն մօտ ի յակն... որ անուանի տեղին Սուրբ Տիկին:
Եւ անտի յառաջ անցեալ ուստի Հոսի գետն բովանդակ...
ի լերանց Կանգուարայ, որ կոչի Ազուաւքար¹... Տիգրիս,
Հասին ի տեղի մի... և գնացին ի գլուխ լերինն Պաղա-
տոյ, ... տուն Արամազդայ և Աստղկայ... և անտի յա-
րեգական կոյս սակաւ մի առ ի կողմն Հարաւոյ ի կա-
տար լերինն... որ կոչի տեղին Բութ...: Եւ յայրս
քարին որջացեալք կային վիշապք, դիւացեալք և սևա-
ցեալք... զուարճացեալ դէին և բազնօքն... Եւ ի մէջ
խորաձորոյն օձք և կարիճք լի թիւնաւոր մահաբերին²
լցեալք... օձք մարմնաւորք քարացեալ կան մինչև յայ-
սօր: Եւ ի բազնացն փախուցեալք դէքն անկանէին յերկիրն
Մարաց³: Մի կողմ՝ Թողնելով այն խնդիրը, որ մի գուցէ
այս օձերի ու վիշապների և դէերի աւանդութիւնն ևս,
որտեղ, ինչպէս արդէն գիտենք, յիշատակուած է և Նոյեան
տապանի ասորական՝ Կորդուաց լեռան աւանդութիւնը,
նոյնպէս նպատաւ լինի խորենացուն Ամգահակի զարմը
Մասսի շուրջը փոխադրելու, շեշտենք որ ընդգծուած ծա-
նօթ աշխարհագրական անունները նոյնպէս ցոյց են տալիս,
որ «Մարաց երկիրը» Հայաստանի Հարաւարեւելեան կողմն
է ընկնում, ինչպէս երևեց և Բուզանդարանից և Ազա-
թանգեղոսից:

1. Խորենացուն վերագրուած «Պատասխանի թղթոյն Սահա-
կայ Արծրունու» տարրերութիւններ ունի: Բարթուղիմէոս ասա-
քեալը Տիրամօր՝ Աստուածածնի պատկերը բերում է Հայաստան:
«Եւ եկեալ յաթխաւիս Անձաւացեաց ի համբաւ քարի միով, քանզի
դէք բազումք բնակեալ էին անդ... կռանաձայնս դարբնաց...
Եւ տեղին այն յորում դէքն էին... ի վերայ գետոյն մեծի՝ որ
կոչի Տիգրիս, հուպ ի բերդն ամուր... Կանգուար, և միւսոյն Ազ-
ուաւք քար» (Խորեն. էջ 294—295):

2. Չկայ քառարաններում, գուցէ «մահաբեր էին»:

3. Խորեն. 299—302:

Վերջապէս Կորիւնի «Մարաց կողմանքն» ևս մեր Մարաց գաւառը պէտք է հասկանալ: Սա ասում է. Մաշտոցը—Մեսրոպը Հայոց արքունիքից հեռանալով՝ գնում է Գողթն քարոզելու, որտեղից «Դիւացն փախստական լինելով, անկանէին ի կողմանս Մարաց»¹: Յետոյ պատմում է, որ Մաշտոցը գրերի գիւտի համար գնալով «ի կողմանս Արամի» ասորւոց երկու՝ Եգեսիա և Ամիգ քաղաքները՝ ապա Սամուսատ և վերադարձաւ նոր քաղաք՝ Վաղարշապատ, աւելացնում է. «Յայնժամ վաղվաղակի հրաման առեալ ի Թաղաւորէն՝ սկիզբն առնելոյ զխուժադուժ կողմանս Մարաց, որք ոչ միայն վասն ղիւտկան աստանայական բարուցն ճիւղադութեան, այլ և վասն խեցրնկապոյն և խոշորագոյն լեզուին՝ զժուարամատոյցք էին, առ ի յարդարել և զնոցա հարուստ ամացն [=հարանցամոյն ըստ Գալուստ Տէր-Մկրտչեանի] ծնունդս»²:

Այս երկու վկայութեանց «Մարաց կողմանք»ը չէր կարող լինել ոչ Մեծ Մարաստանը և ոչ էլ Փոքր Մարաստան՝ Ատրպատականը, ինչպիսի առաջին վկայութեան համար հասկացել է Օրբէլեանը: Ստանանեանները ձգտելով Հայաստանում քրիստոնէութիւնը ջնջել, չէին կարող թողնել, որ Մեսրոպն անարգել քարոզէր իրենց տիրապետութեան սահմաններում: Բայց այդ կարող էր լինել Հայաստանի հետ դարերով կապուած Բուղանդարանի «Մարաց ամուր աշխարհը», որ նա կոչում է և «կողմանք Մարաց» ինչպէս տեսանք, որ և անշուշտ Ագաթանգեղոսի յիշատակածն է, ուր և քարոզել էր Գ. Լուսաւորիչը ըստ Ագաթանգեղոսի: Բայց և այնպէս ցարգ եւրոպացի և հայ գիտնականներն այդ համարել են նարոպը իւր շրջակայքով, այսինքն Հայոց Վիշապազանց կամ Խորենացու Աժգահակի զարմ՝ Մարաց երկիրը: Սակայն եթէ ի նկատի առնենք, որ ղեկերը Գ. Լուսաւորչի Հայաստանում քարոզած ժամանակ ևս փախան Կաւկաս և Խաղտիք իբրև հեթանոս երկիրներ, և

1. Կորիւն, Պատմ. Ս. Մեսրոպայ, էջ 15—16. Վենետիկ 1894:

2. Կորիւն, Պատմ. էջ 21:

«սատանայական ու դիւամոլ» կոչուում են և Աղուանները ¹, չը նայելով որ Գրիգոր Լուսաւորչի թոռ Գրիգորիսը արգէն մի անգամ քարոզել էր ² նոցա. այն ժամանակ եթէ Կորիւնի ա. վկայութիւնն նոյն իսկ ըստ Օրբելեանի Ատրպատականն ընդունենք, երկրորդը ոչ մի կերպ կարելի չէ ոչ Ատրպատականը և ոչ Շարուրը: Եւ միթէ Հնարաւոր է ենթադրել, թէ Հայրապետական աթոռանիստ Վաղարշապատի և Արտաշատի քթի տակ ապրող մի ժողովուրդ Մաշտոցի ժամանակ տակաւին հեթանոս մնացած լինէր. մանաւանդ այլոպէս անհասկանալի ևս կը մնար, թէ ինչո՞ւ Մեսրոպ-Մաշտոցը Վաղարշապատից Գողթան դաւաճը Շարուրոյ տնցնելիս — միակ և ուղիղ ճանապարհը — հեթանոս Մարերին նախ մի կողմ է թողնում, որպէս զի յետոյ և այն էլ թաքաւորից հրաման առնելով միայն՝ դնայ այդ խուժադուժ կողմերը քարոզելու:

Ինտելու է և այն դերը, որ Մաշտոցն ըստանալէ է. Ս. Գրքի թարգմանութիւնից յետոյ, ասում է Կորիւնը. «Առնոյր հաւանութիւն երանելին Մաշտոց, որպէս զի Տէր եպիսկոպոսն ի Կայենականսն՝ և նա ի սփիւռս հեթանոսաց

1. Աղուանից թագաւոր Արաւաղէնը («Որում Արաւաղ էր անուն»։ Միս. օրին. «Արաւաղէ»։ Կորիւն, 30: = Արաւաղէն Սորեն, Գ, ԾԴ, 248] «Հրաման տայր, սասանայական և դիւամոլ ազգին... հնազանդ լինել ամենահեշտ լծոյն Քրիստոսի» (Կորիւն, 31):

2. Բուզ. Գ, 2, 13—15. Հմմտ. Սորենացի, Գ, Գ, 188—189:

3. Նախ՝ ով է Տէր եպիսկոպոսը: Արդեօք Մահակ Պարթեր, որին ընդարձակ Կորիւնը կոչում է Սուրբ 17. 18, 32. երանելի 23, 33. կաթողիկոս 26, և սուրբ եպիսկոպոսն Մահակ 30. թէ Մեսրոպի աշակերտ Տէր Սոբձենացին (Սորեն. Գ, ԾԴ, 248. Ղ. Փարպ. Ժ, 15): Խնդիրը դժուարանում է քանի որ Կորիւնն այս վկայութեան անմիջապէս յարում է. «Եւ հրաժարեալ ի նոցանէն հանդերձ ալլովն ևս օգնականօքն, որոց առաջնութն Տիրայր անուն ի Խորձենական դաւանէն»։ այնպէս որ Կորիւնի համար տարբեր են Տէր և Տիրայր. մինչդեռ վերջին անունը Փարպեցին և Սորենացին չունին և նոցա համար «ի Սորձենոյ» կամ «Սորձենացի» է ոչ թէ Տիրայրը, ինչպէս Կորիւնն է ասում, այլ Տէրը: Եթէ Կորիւնի այդ տեղը խանդարուած չէ և յաջորդներինն է իրաւունքը, ապա աւելի ևս կարելի է պնդել, որ «Կայենական» ը չէ կարելի ուղղել «Կամենական»

զըանս կենաց սերմանիցեն»¹։ Եւ ահա իջնում է կրկին Գողթն, «սահմանակից» Սիւնիք, յետոյ և Վրաստան։ Ապա խորհուրդ անելով «Վասն կէս ազգին Հայոց»², որ էր ընդ իշխանութեամբ... Հոռոմից»³ անցնում է արեւմուտք և վերադառնալով գնում է Աղուանք, «Բաղասական կողմերը» և Գարդմանաձորի հանդէպ անցնում է կրկին Վրաստան ևն։ Այսպիսով կարծես Կորիւնն ուզում է ցոյց տուած լինել, որ նա քարոզել է համարեա այն բոլոր սահմաններում, որ Գ. Լուսաւորչի համար ընդգծում է Ազաթան-գեղոսը։ Այնպէս որ մնում էր հարաւարեւելեան սահմանը «Մարաց կողմանքը», որի համար Մաշտոցը թագաւորից հրաման է առնում։ Խնդիր կարող է ծագել միայն, թէ այդ միջոցին Հայաստանի հարաւարեւելեան սահմաններն այդքան հեռու տարածւում էին. բայց այս անհրաժեշտ էլ չէր. անշուշտ մի որ և է, գոնեա նախնական, կապ կար Հայաստանի և Մարաց կողմանքի մէջ։ Բացի այդ մենք տեսանք, որ Մաշտոցը զնաց և Վրաստան և Աղուանք, թէ և այս երկիրները անկախ էին և ուրոյն թագաւորներ ունէին։

(Հ. Աճառեան, Արարատ Ամս. 1911, էջ 229), որ մի անգամ միայն պատահում է Բուզանդարանում և տեղն անյայտ է, մինչդեռ Կայեան բերդ. ձոր և աշխարհ տես Յովհաննէս կաթող. (Պատմ. ԾԹ, 381. Կ, 387. Երեսագէտ) ապա և Կ. Գանձակեցի, Վարդան Պատմագիր ևլն։ Եւ այս այնքան աւելի հաւանական է, որ Տէր Խորձենացին բոտ Խորենացու մնաց Վրաստան, որ սահմանակից է Կայենոյ կամ Կորիւնի Կայենական աշխարհին։

1. Կորիւն, Պատմ. 24։

2. Կորիւնն էջ 28. այս դարձուածքն ունի երկու անգամ ևս, «Վասն մանկտոյն յաշակերտութիւն, առ ի կէս ազգէն Հայոց ժողովելոյ» և «Ի գաւառս կէս ազգին Հայոց՝ ի իշխանութեան կայսեր» (էջ 28)։ Արդեօք այժմեան Կէսկէսները ինչպէս և իրենց անունը այդ ժամանակից չեն ծագում, որոնք այժմ էլ ապրում են միմիայն և. դարում Բուզանդացւոց-Հոռոմոց պատկանող Հայոց երկրներում Այնթապում և Համշէնում (Ղ. Ինճիճեան, Աշխարհադր. Ասիա, Ա. էջ 377. 396. Վենետիկ 1806)։ Հոռոմկայի Խալիֆին-Խալիֆէթի հիւսիսային արեւելեան կողմում ևս կայ «Ճիպիւնր, հայ Կեսկիսիներու գիւղը, ս. Նիկողայոս եկեղեցիով» (Բաբգէն ծ. վ. Կիւլէսէրեան, Ծովք-Տուրք և Հոռոմ-Կլայ, էջ 84. Վիեննա 1904)։

Մեր ուշադրութիւնից թող չվրիպի և այն, որ Կորինթի վերջին վկայութիւնից երևում է, թէ իւր յիշատակած Մարերը օտարախօս ժողովուրդ էին. ինչպէս որ Խորենացին նոյնանման բառերով որակում է «կոկորդախօս, աղխազուր, խժական և խեցրեկազոյն... Գարգարացւոց լեզուն», այն է աղուաներէնը¹, որ հաստատւում է ոչ միայն և Կորինթի, այլ և Խորենացու և մի այլ վկայութեամբ, որով Աղուանք ցեղը և Սիսական գունդն ևս միեւնոյնն են համարուած²: Արդ ըստ Խորենացու կողմնակալներ էին կարգւում Հայաստանի սահմաններում, որտեղ արդէն հայերէնը վերջանում էր և սկսւում էին օտարախօս ժողովուրդներ: Այսպէս Վաղարշակը Բագրատ Բագրատունուն կարգում է «ի ծայրս հայերէն խօսից կողմնակալ բիրուց և հազարաց յարեմոնից կուսէ»³. «Եւ յարեւելից կողմանէ զեզերք հայկական խօսից կողմնակալս, զերկուցեղից նահապետութեանցն՝ Սիսական և Կաղմեայն...: Յետ սորա մեծ և անուանի և բազմաբիւր զարեւելից հիւսիսոյ կողմանն կարգէ կողմնակալութիւն զայր անուանի... զԱռան»⁴, որ Աղուանից նախահայրն է համարւում: Ինչպէս կարող էր ուրեմն Հայաստանի ծոցում, Միջնաշխարհի մաս Այրարատում, Մաշտոցի ժամանակ օտարախօս ժողովուրդ լինել. երբ դեռ Ստրաբոնը Արտաշիասի և Զարիադրէս-Զարեհի նուաճած Հայաստանի արեւմտեան գաւառները կարին, Դերջան, Եկեղեաց գաւառները և զամենայն կողմն Անտիտաւրոսի» համարում է «համալեզու»⁵: Եւ եթէ Մասիսի ստորոտներում և Շարուրում լինէր Ե. դարում Մաշտոցի ժամանակ մի մարախօս ժողովուրդ, ինչպէս կարելի է, որ Խորենացին, թէկուզ է. — Բ. դարում ապրէր, հետքեր չգտնէր և այլ ևս պատէպատ չընկնէր ապացուցանելու, թէ վիշապազունք Աժդահակի դարմ են և Մուրացան նախա-

1. Խորեն. Գ, ԺԴ, 248 Հմմտ. Գորիւն, 29 «Քննեալ զբարբառս զբանս Աղուաներէն լեզուին»:

2. Խորեն. Բ, Ը, 77—78: 3. Անդ, Բ, Գ, 72:

4. Անդ, Բ, Ը, 77: 5. Ստրաբոն ԺԱ, 14, 5 առ Ա. Մ. Գարազաշեան, Քննակ. Հայոց Պատմ. Բ, Թ, § 14, էջ 159.

բարութիւնն էլ մարացի են. որովհետեւ բաւական էր միայն, որ նոքա մարտիսօս լինէին:

Բացի այդ մոռանալու չէ, որ Կադմեանք, որոնք վերեւում ըստ Խորենացու վերևի վկայութեան Սիսական ցեղի հետ արևելեան կողմնակալ նշանակուեցան, նորա մի այլ վկայութեամբ հարաւային՝ Ասորեստանի կողմում, այսինքն հարաւորեւելքում են: Արամը «զարեւելեացն» և զհարաւայինն նուաճեալ, ի ձեռն յանձնեալ էր երկուց ցեղից այսոցիկ, Սիսակեանցն զարեւելս, և որք ի Կարդմեայ տանէն՝ զԱսորեստանին»¹. Իսկ Կադմուսի տունը Արարադայ երկրումն էր², որ ըստ Ք. Պատկանեանի, ինչպէս զիտենք, Հայաստանի հարաւարեւելքումն էր, Վանայ և Ռամիոյ լճերի միջև: Այստեղ են ընկնում և Հայոց խեցրեկագոյն և խոշորագոյն լեզու ունեցող խուժադուժ Մարերը, հաւանօրէն այժմեան քուրդերը, որոնք տակաւին այնտեղ խոշոր մեծամասնութիւն են կազմում, որ և ընկնում է Գ. Լուսաւորչի քարոզութեան սահմաններում. «Եւ... քերէր առ սահմանօքն Ասորւոց առ նոր Շիրական»³ երկրան և առ Կորդուօք մինչև յամուրն աշխարհն Մարաց, մինչև առ տամբն Մահքը-տան իշխանին մինչև յԱտրպատական», ասում է Ագաթանգեղոսը:

Յաւարադդի Հոռվմայեցի պատմագիրներ ևս զալիս են միևնոյնը վաւերացնելու: Եւտրոպիոս և Ռուֆոս Ֆեստոս, չորրորդ դարի հեղինակներ, պատմում են, որ Տրայիանոս կայսրը 115 թուականին եգեսիայից Ադիաբենա անցնելուց

1. Խորեն. Ա, ԺԴ, 32:

2. Անդ, Ա, 22. ԺԱ, 23:

3. Ղ. Ինճիճեանն ասում է. «Նուշիրվան: Դիւղ յարևելեան կողմն Տիգրիսի ի սահմանին Ճեգիրէի բնակեալ յԱսորւոց կամ ի Յակոբեանց: Թեքես այս սահման է, որ առ Ագաթանգեղոսի նստ ձիւակուն անուամբ յորջորջի» (Աշխարհագր. Ասիա, Ա, էջ 352): Եւ արդեօք Ղ. Ինճիճեանի յիշած Նուշիրվանը չէ Մուսուլի վիշապէթի և համանուն սանջակի հիւսիսային արևելեան ծայրին գտնուած Զիրար կազան, որ ունի մի միայն մի ցահիկ Շիրվան անունով: V. Guinet ասում է. «Zibar, comme Chirvân, est un nom qui s'applique en général à tous les villages de ce gaza; c'est un nom de pays» (Turquie d'Asie, II, 838. և քարտէզը. Paris 1892):

յետոյ՝ ընկճեց Կորդուացւոց և Marcomedi-ներին Հայաստանի ու Մարաստանի սահմանում¹։ Այդ ի հարկէ մի որոշ աշխարհի և ժողովրդի անուն է, որ վերոյիշեալ հեղինակները յիշատակում են այլ աշխարհների հետ միասին։ Ա. Գուլթշմիդը ծանօթութեան մէջ բացատրում է. «Marcomedi sind «die Meder, welche March beissen», dies ist der armenische Plural von Mar, der Meder». այսինքն «Մարկոմէդներ են «Մեդացիք, որոնք կոչւում են Մարք, որ հայերէն յոգնակին է Մար, Մեդացի անուն»։ Սակայն Գուլթշմիդի այս խօսքերից չի պարզւում, թէ ո՞վ են այդ Մարկոմէդները և ինչո՞ւ են միաժամանակ հայերէն Մարք յոգնակի և օտար և Մէդ բառերից կազմուած մի անունով կոչւում։ Գուցէ սա նոյնն է ուզում ասել, ինչ որ Ա. Մ. Գարսեաշեանը, որ կարծես թէ մօտենում է մեր խընդրին, բացատրելով Ռուֆոսի Marcomedi-ն՝ «Մարք Հայոց»², որ անշուշտ մի առանձին ժողովուրդ էր տարբեր մեդացիներից, այլապէս այդ պատմագիրները չէին կոչիլ Marcomedi, այլ սոսկ Medi։ Բայց որ այդ ժողովուրդը որ և է կապ ունէր Հայոց հետ, այդ ցոյց է տալիս հայերէն անունն օկզրի Մարք յոգնականը։ Միթէ կարո՞ղ է այլ ևս տարակոյս ծագել, թէ այդ Հայոց Մարերն էին, որոնց բնակավայրը հայ պատմագիրները կոչում են «Մարաց ամուր աշխարհ, երկիր, կողմանք և գաւառ» անուններով, ինչպէս փոքր Ասիայում Gallograec-ները Գալլերից և Յոյներից խառնուած մի ժողովուրդ էին կազմել, այսպէս էլ անշուշտ Մարերը խառնուել էին Հայոց հետ, բայց տակաւին չէին ձուլուել, ինչպէս մի ժամանակ Armenocholyb-ները և ոչ միայն Դ. դարում, երբ օտարներն էլ յիշում են, այլ և Մեսրոպ-Մաշտոցի ժամանակ. ուստի հասկանալի է, որ Կորիւնը «Մարաց կողմանքը» կոչում է «խուժադուժ», բարձր՝ «դիւական սատանայական» և լեզուն «խեցրեկազոյն և խոշորազոյն»²։

1. Alfred v. Guttschmid, Geschichte Irans, II, 143. Tübingen 1888:

2. Այժմեան քուրդերի մարական ծագումը թէ ըստ Հայոց,

Աննշան չէր ի հարկէ այս երկիրը՝ որովհետեւ յիշուում է Տրայիանոսի տիրապետած Աղուանք, Վիրք, Կողքիս, Ուռհայաստան, Արարիա և այլ երկրների շարքում և Կորդուաց կողքին: Վերջին անունն արդէն որոշում է Մարաց գաւառի դիրքը և տարածութիւնը: Եւ Ա. Գութշմիդը ճիշտ է որոշում այդ երբ համարում է Մարաստանի արեւմտեան կողմի երկու երկիրները յայտնելով, թէ «Artapachitis և Kalachene անշուշտ այն գաւառներն են, որտեղ Տրայիանոսի ժամանակ յիշուում են Մարկոմեդերը»¹: Արդ այս երկրներից առաջինը մեր Աղբակ գաւառն² է, որ անունով երկուսը կան հարաւային Հայաստանում: Մեծը Վասպուրականում և փոքրը Կորճէից-Կորդուաց աշխարհում³. Իսկ երրորդն է անշուշտ Ասորեստանի հնագոյն մայրաքաղաք Կալախին⁴ Մեծ կամ Վերին Չաւի գետաբերանին, ի հարկէ իւր շրջապատի երկրով՝ նահանգով ուրեմն երկու Աղբակից և Կորճէից-Կորդուաց աշխարհից հարաւ⁵: Արդեօք այդքան հեռու տարածւում էին Մարկոմեդերը, զժուար է պնդել, սակայն յետոյ կը տեսնուի:

յետագայ աւանդութեան և թէ ըստ եւրոպացի գիտնականներից ոմանց մենք զիտենք արդէն: Հետաքրքրական է, որ Կորիւնի «Մարաց կողմանց» լեզուին տուած մակդիրները յարմարւում են և այժմեան քուրդերի լեզուին, որոնք գոռում գոչումով են խօսում. այլ և այն որ Սուրմալուայ Հայերը թէ դե-սաստանաներին և թէ դիւսպաշտ համարուած եղզի-քուրդերին հաւասարապէս քեռիներ են կոչում:

1. Geschichte Irans, II, 155.

2. H. Kiepert, Lehrbuch der Alten Geographie, VI, §81, ծանօթ. 2. Berlin 1878.

3. H. Hübschmann, Ortsnamen.

4. H. Kiepert, VII, § 139, էջ 151:

5. Կորճայք անուան ծագման մասին Հ. Հիւրշմանն ասում է. «Կորճէք առաջ մեկնուած *Kord-haik քուրդ-հայեր. նորերս Անդրէասը համարում է *Kurti-aik-ն ամանցւած *Curti=յունարէն Κόρτιον անունից: Ես համարում եմ երկու մեկնութիւններն ես սխալ» (Ortsnamen, III, VI, 259): Եւ Կորճէից լեզուն որ Ը. դարում յիշուում է իբրեւ հայոց եղբակաճ լեզուի բարբառների վեր-

որ անհիմն չէ Գուլթշմիդի պէս մի քաջ արևելեան ազգերի պատմութեան մասնագէտ պատմաբանի կարծիքը: Այսօր քանի հաւաստի է սակայն, որ Հայոց Մարք, Մարաց գաւառը շատ աւելի ընդարձակ երկիր էր. քան Շարուրը իւր շրջապատով:

Արդ Կորճայք-Կորդուաց աշխարհից դէպի արևելք, այժմեան Գեաւառ և Շեմղինեան գաւառներից հարաւարևելք և Ուրմիոյ քաղաքից հարաւարևմուտք գտնուում է լեռնային Մարգեաւառը—այժմ ամբողջապէս քրդաբնակ ինչպէս Հայաստանի հարաւային և յատկապէս այդ կողմերի մեծ մասը—որ կոչուում է և Մէրզաւէր, Ուշնուից հիւսիս, որից բաժանուում է Դաշտ-ի-բէլ լեռնաոտափով¹: Ահա այս Մարգեաւառը պիտի լինի օտարների Marcomedi և հայ հեղինակների Մարաց գաւառը, անշուշտ ոչ նախկին ընդարձակութեամբ, բայց որ պահել է անունը. ճիշտ այսպէս Դարբնաքարն է Դարբնաց քարը և Ագռաւաքարն էլ Ագռաւաց քարը²: Եւ որովհետեւ Հայոց Մարերը աւանդութեամբ կապուում են Աժդահակի զարմի հետ, և Թ. Արծրունին պատմելով «Աժդահակի ազգից» Անուշի և սորա մօր Զայլմարի մասին ասում է, թէ վերջինս բնակւում էր Փոքր Աղբակի Զլմար և Որինգ ամրոցներում, ուստի Մարաց աշխարհը պէտք է տարածուած լինէր այժմեան Մարգեաւառից արևմուտք. որովհետեւ Սրինգն է ըստ Հոֆմանի հաւանական ենթադրութեան Gala dh Seringa-ն, Դիսի և Զելուի միջև, Դերրիկ լեռան մօտ և ըստ Ալիշանի Զուլամերկից հիւսիս գտնուած Արար-գաղից հարաւ. իսկ

Ղինը, որ Հիւրշմանն սկզբում հայերէն չէ համարել (Armen. Gramm. 518—120. Leipzig 1895), յետոյ տառանդուել է և անորոշ է թողնում (Ortsnamen, II, 238—239): Մեզ թուում է, որ Աղուանից և հենց Խուլթեցոց օրինակը ցոյց է տալիս, որ այս ժողովուրդներն օտար լինելով իրենց ուրոյն լեզուն ունէին ի հարկէ, բայց վերջիվերջոյ դարձան հայախօս. և Կորճայքը գուցէ արդէն Ը. դարում հայախօս էր:

1. Ritter, Erdkunde, IX, 932. Տես և ցանկը:

2. Խորեն. էջ 294—295. 301:

Ձլմարն է Ձուլամար-Ձուլամերկ-Ձուլամերիկը¹։ Միւս կողմից Մարգեաւառը բաւ Հոֆմանի ևս կարծես աւելի հարաւ է գտնւում երբ ասում է. «Խոյ սանջակից² վերեւ... անցնում է Ձաւը մի լեռնաշղթայի կրճով... դեռի ձախ ամփին է Մերգէ գաւառը, որ Ձիհաննուման կոչում է Մարգաւա, այնտեղ ուր կուրկուրի Մերգա լեռնաշղթան հարաւարեւելքից ձգուելով անցնում է Ձաւը»³։ Եւ որովհետեւ Խոյ-սանջակից վերեւ գտնւում է Քանդիլ-կուհ կամ Քանդիլ-գաղ լեռը—որի շղթան այսօր բաժանում է Պարսից և Օսմանեցւոց սահմանը հիւսիսից հարաւ Քելիսիփան և Քելիշին անցքերով, յայտնի ուրարտեան սեպագիր արձանագրութիւններով—և որն ըստ Հոֆմանի հին Ձարասպ լեռն է⁴. ուստի և այս պիտի լինի Մարաց գաւառի հարաւային սահմանը, ուր ցոյց տուեց և Գութշմիդը։ Եւ ի զուր չէ, որ Հայոց աւանդութիւնն էլ այդ է ցոյց տալիս։ Խորենացին այդ կողմերը նախ կոչում է «եղեբք սահմանացն Հայոց», որոնց տիրել էր Մարաց նիւքար Մադէսը, որին մեր Արամը յաղթելով՝ «Եւ զաշխարհն նորա մինչև ցլեառն Ձարասպ ի ծառայութիւն [ի ծառայութեան] հարկի կալաւ»⁵։

Բայց որ մեր Մարաց աշխարհը Ձարասպից էլ արեւելք պիտի տարածուած լինէր, այդ երևում է ոչ միայն այժմեան Մարգեաւառի դիրքից, այլ և մի հին վկայութիւնից ևս, որով Ագաթանգեղոսի պէս Հայաստանի սահմաններն են որոշւում։ «Յայնմ ժամանակի թագաւորեցոյց Արշակ զորդի իւր զԱրշակ փոքր կոչեցեալ ի վերայ աշխարհին Հայոց ի Մծբին քաղաքի։ Եւ զատուցանէ նմա սահմանս զԱրուստան առ երկրաւն Տաճկաց և առ երկրաւն

1. Hübschmann, Ortsnamen, 335—336:

2. Այս Խոյը Տաճկաստանում է, որ հպեաք է շիրթեկ Որմիւրջ հիւսիսային արեւելեան կողմը Պարսկաստանում դոնդուած Խոյ քաղաքի հետ։

3. G. Hoffmann, Auszüge, Excuse § 18, էջ 261:

4. Անդ, Excuse, § 16, էջ 231—250. Հմմտ. § 18, էջ 253—267:

5. Խորեն. Ա, ԺԳ, 30. Հմմտ. Աեբէոս Ա, Գ, 37:

Ասորւոց և զԿապուռական առ Կիւղիկեաւ... և ցհիւսի-
սոյ կողմանէ ի լեառն մեծ Կովկաս, որ ձգի ընդ կողմանս
արեւելից և անցանէ առ սահմանաւն առ ամուր աշխար-
հուն Մարաց. և հասանէ ի լեառն Զարատս, և անցանէ
առ Նոր Շիրակ երկրաւն»¹, որ Ասորեստանի սահմանն էր²:

Այս վկայութիւնը կարեւոր է և մի այլ տեսակէտով,
այն է Հայաստանի հարաւային կամ հարաւային արեւելեան
սահմանի երկրների վերաբերութեամբ: Ազաթանգեղոսը Գ.
Լուսաւորչի քարոզութեան սահմաններն, ինչպէս յաճախ
յիշեցինք, այսպէս է որոշում. «Եւ յԱմդաղոց քաղաքէն
մինչև առ Մծրին... քերէր առ սահմանօքն Ասորւոց առ
Նոր Շիրական երկրաւն և առ Կորդուօք, մինչև յամուր
աշխարհն Մարաց, մինչև առ տամբն Մահքըր-տան իշխա-
նին, մինչև յԱտրպատական ձգտէր տարածանէր դաւետա-
րանութիւնն իւր»: Մինչդեռ Սերէոսի որոշումներն առ-
հասարակ խոշոր գծերով են, Ազաթանգեղոսինը սակաւ ինչ
մանրամասն է: Մեր խնդրի վերաբերութեամբ աչքի է ընկ-
նում, որ Ազաթանգեղոսն ունի Կորդուք և Մարաց ամուր
աշխարհի ու Ատրպատականի միջև Մահքըր-տուն, մինչդեռ
Սերէոսը այդ երկուսն էլ չունի: Եթէ Սերէոսը չէ յիշում
և Ատրպատականը, այդ անշուշտ պէտք է հասկանալ, ընդ
կողմանս արեւելից» բառերի տակ, մանաւանդ որ Ատրպա-
տականի սահմանն անորոշ և յաճախ փոփոխական է եղել,
ինչպէս մեր ցարդ ասածներից էլ ընթերցողը եզրակացրած
կլլինի. մնում է, որ Կորդուքն էլ մանաւանդ Մահքըր-տունը
հասկանալ «Մարաց ամուր աշխարհի» և կամ Նոր Շիրա-
կանի հետ, զոնեա Գ. դարում. այսպէս էր ըստ Բուզան-
դարանի Մահկեր տունը: Սա պատմելով Արշակից ապրս-
տամբած դաւառների մասին՝ թուում է. «Նախ ըղնաշին
Աղձնեաց, և Նոր Շիրական ըղնաշին, և Մահկեր տանն,
և Նիհորական և Դասընտրէին»³ = Դասն: Եւ մեր այս կար-
ծիքն այնքան աւելի հաւանական է, որ յետոյ նոյն ապստամ-

1. Սերէոս, Ա, էջ 9. Հմմտ. Գ, գ, 37: 2. Անդ, Գ, Ի2, 94:

3. Բուզ. Դ, Ծ, 163:

բաժ գաւառների նուաճման ժամանակ յիշուում է միայն նոր Շիրականը¹, բայց ոչ Մաղկեր տունը և ոչ էլ հետեւեալ երկուսը²:

Արդ Ագաթանգեղոսի Մահքը-տունը և Բուզանդարանի Մահկեր-տունը միենոյնն են, որ Մարքուարտն ուղղում է Մահկերտ-տուն, յարելով՝ որ այդ է Հեղայջար-Արբելա թեմի Beth-Mahquert վիճակը և աւելացնելով՝ որ վերջինս «Թայտնապէս համապատասխանում է Մասուղի Kit. attan-bih ԱԳ, 2. Murug III, 254 Adarbaigan-Ատրպատականում յիշուած Majrdan-Մաջրդան քուրդ ցեղի երկրին... որի ղերքը որոշուում է իւր արուարձան al-Kinkiwat-ով: Այս վայրը, Բոխտի-քուրդերի մի բուրգ, ընկնում էր Ջազիրաթ-իքն-Օմարի մօտը (Jaquf II, 957. IV. 312) և չպէտք է շփոթել Մահ աշխարհում գտնուած համանուն վայրի հետ: Մարքուարտը մատնանիշ է անում Մ. Հարթմանի այն ենթադրութիւնը, որով սա Հայոց Կանգուարը համարում է al-Kinkiwat-ը⁴. մինչդեռ ճիշտ դիտում է Հ. Հիւրշմանը, որ Կանգուարը գտնւում է Վասպուրականի Անձեացիք գաւառում. ուստի և կարծում է, որ Մահկերտունը պէտք է որոնել աւելի հարաւարեւելքում⁵: Մեզ թուում է նախ հնարաւոր է Մահկերտանի Majrdan փոխուելը, ինչպէս որ Hyrcania-Վրկանը Djordjan⁶ է դարձել և հենց արաբ Եաքուտին Վասպուրականը կոչում է Basfurdjan⁷, իսկ Ատրպատականը Ազրբեջանն էլ. այնուհետեւ պէտք է ասել, որ թէև Հարտմանի ենթադրութիւնը հիմնաւորուած չէ, բայց ճիշտ է. և թիւրիմացութեան պատճառը Եաքուտն է և ոչ Մարքուարտը: Մի տեղ IV, 312, որի վրայ Հարտմանը հիմնւում է, Եաքուտն ասում է, թէ Kinkiwat-ը «Մի ամուր» լաւ պահպանուած բուրգ Ջազիրաթ-իքն-Օմարի

1. Բուգ. Ե, Թ, 214: 2. Անդ. Ե, Ը—ԺԹ, 213—217:

3. Eransahr, 24: 4. Martin Hartmann, Bohtann, էջ 128, 3, 40, Berlin: 5. H. Hübschmann, Ortsnamen, 320, Հմմտ. 342—343: 6. Lebeau du Bas-Empire, X, XVI, էջ 333, ծանօթ. 2. Paris, M. Dccc. XXVIII: 7. Եաքուտ I, 624 առ Հ. Հիւրշման, Ortsnamen I, էջ 211, ծանօթ. 1:

մօտ, համարում է Ազգաւազան նահիէի բուրդերից և պատկանում է Ալմաւսիլի իշխանին¹. մինչդեռ մի այլ տեղում II, 957 յայտնում է, թէ իբն-Ալատիրն ասում է. «Ազգաւազանն է մի ընդարձակ նահիէ Տիզրիսի արեւելեան կողմը, Ջազիրաթ-իբն-Օմարին պատկանող. նա հասնում է մի կէտից, որ մօտհաս երկու օր Ալմաւսիլից հեռու է, մինչև Խիլաթ երկրի սահմանը, նորա դրսի ամենահեռու սահմանը հասնում է մինչև Adarbigan մինչև Սալամաս նահանգի սկիզբը [սահմանը]: Նորա մէջ կան շատ ամուր բերդեր, որոնք բոլորը պատկանում են Basnawi և Bohti քուրդերին. Բաշնաւիների բերդերից են qalat borqa և qual at basir. Բոխտի քուրդերին պատկանում են qalat gurdagil, նոցա գլխաւոր բերդը և Թազաւորի աթոռանիստը, atil, allus, և հանդէպ alhira-ի (?), Ալմաւսիլի իշխաններին պատկանող՝ alqi, ապա arvach, bachaucha, barcho, Kinkivar, nirwah և chausab»²:

Առաջին վկայութիւնը, ինչպէս երևում է, առնուած է այս երկրորդից, ուր յատկապէս Kinkivar-ի Ջազիրաթ-իբն-Օմարի մօտ լինելու մասին խօսք ուղղակի չկայ. այդ արդէն եաքուտինն է երևում: Եաքուտը կարծես թէ անտեղեակ է երևում և Kinkiwari-ի տեղին, երբ ա. վկայութեան մէջ ասում է, թէ «համարում է Ազգաւազանի բերդերից», որից և կարելի է միաժամանակ ենթադրել, թէ Kinkivar-ը հեռու է կենտրոնից՝ Ջազիրաթ-իբն-Օմարից և Ալմաւսիլից: Եւ յիշուի բ. վկայութիւնից երևում է, որ Ջազիրաթ-իբն-Օմարին պատկանող Ազգաւազան նահիէն շատ ընդարձակ է, որի ամենահեռաւոր սահմանը դէպի հիւսիս հասնում է Խիլաթ և միւսը՝ ի հարկէ արեւելեանը հասնում է մինչև Ատրպատական, մինչև Սալամաս, այժմեան Սալմաստը: Երբ այս պարագան ի նկատի ունենանք, բնականաբար պիտի ենթադրենք, որ բերդերը հաշուելիս էլ Եաքութը կենտրոնից

1. Bohtan, § 114, էջ 40: 2. Անդ. § 1, էջ 3: Եաքուտը քիչ վերև յայտնում է. «Ջաւաղանուն մի գեղեցիկ նահանգ է Հայաստանի լեռների, chilat-ի, adarbigan-ի, dijarbaki-ի և almausil-ի միջև, բնակիչները Հայեր են, սակայն այնտեղ կան և քուրդ ցեղեր»:

դէպի հիւսիսարեւելք — Սալամաստ է ընթանում: որի ապացոյց է վերջին անունը խօշար: «Հին և պատմական բերդաքաղաք» կը գտնուի համանուն գաւառակի կենտրոնական արեւելեան կողմը Վանայ արեւելահարաւը... 7 ժամու ճանապարհ հեռու...: «Ծանօթ է նաև Մահմուդիէ անունով»¹: Կայ և համանուն «Գաւառակ Վանայ» սա ի հնում Անձեւացեաց և Մարդաստան գաւառի մէկ մասն էր կազմում... բաժանուած է Վերին և Ներքին խօշապ...: Այս երկու մասը շրջապատուած են արեւելքէն Աղլակ, արեւմուտքէն Վան-Տոսպ, հարաւից մասամբ Երուանդունիք և հիւսիսէն Առբերանի»: Մենք այսպիսով մօտեցանք մեզ ծանօթ Անձեւացեաց և Աղբակ գաւառներին, որոնցից՝ ինչպէս և խօշարի սահմաններից դէպի արեւելք գտնուում է Սալամաստը: Այստեղից պարզ է, որ Եաքութի բ. վկայութեան վերջին խօշար անունից առաջ գտնուած անուններն էլ շատ հեռու չպէտք է լինին: Եւ ահա խօշապի հարաւային սահմանի հին Երուանդունիք գաւառից էլ հարաւ գտնուում է հին Անձեւացիք գաւառը, որտեղ և գտնուում էր Kinkiwar-ը՝ Հայոց Կանգուարը: Եւ ի զուր չէ, որ Մ. Հարամանը Kinkiwar-Կանգուարի և խօշապի միջև գտնուած nirwah բերդը որոնում է Զաւի ափին²: Իսկ Ալմաւսիլի իշխաններին պատկանող այս երեք և այլ յիշուած բերդերից ամենառաջինը alqi-ն, մեր պատմագրութեան Ալկին, այժմ էլկի, շատ աւելի հարաւ է գտնուում: Բայց որը կենտրոնին մօտիկ է գտնուում, այդ էլ յայտնի է:

Արդ եթէ Եաքուտը բ. ընդարձակ վկայութեան մէջ Ազգաւազանի համար ասում է. «Նորա ամենահեռաւոր սահմանը դրսից հասնում է մինչև Ādarbigān մինչև Սալմաս նահանգի սկիզբը», այդ չէ նշանակում ի հարկէ, թէ Սալմասի նահանգը ջոկ երկիր էր և Ադարբիջան-Ատրպատականը ջոկ երկիր, այլ որ Սալմաստը Ատրպատականի մի մասն էր, լիւնելով Ատրպատականի մի նահանգը, մինչև ուր հասնում էր Ազգաւազանի արեւելեան սահմանը: Այսպէս էլ պէտք է

1. Ս. Էփրիկեան, Բնաշխարհիկ Բառ. 1907, Վենետիկ:

2. Bohtan, 41:

ուրեմն հասկանալ նախ Մասուդիի խօսքը—որ դժբախտաբար Մարքուարտը բառացի մէջ չէ բերում—որ Majrdan-Մահկերտ-տունը Անձեացեաց Kinkihar-Կանգուարի մօտ էր, որովհետեւ յամենայն դէպս այս երկուսն աւելի մօտ լինելով Ատրպատականին, եթէ նոյն իսկ Մասուդիի ժամանակ և կամ իմանալով սորա մասը չէին, կարող էին Աղարբեջան-Ատրպատականում համարուել, քան սորանից շատ աւելի հեռու դէպի արեւմուտք գտնուած Ջաղիրաթիբն-Օմարը: Եւ այս այնքան աւելի հաւանական է, որ Անձեացիքը սահմանակից է, ինչպէս տեսանք սակաւ ինչ վերեւ եւս, Վասպուրականի Աղբակ-Մեծ Աղբակին, այլ և Կորճէից-Կորդուաց Փոքր Աղբակին, որից ուղիղ հիւսիս դէպի Անձեացիք գտնուում է և այժմեան Արաբի-գաղը, ուր փրնտոեցինք Փոքր Աղբակի Սրինգը, եւ այստեղ ինչպէս թ. Արծրունին յայտնեց, ապրում էր «Կին ոմն յաղգէն Աշղահակայ . . . և ունէր կինն . . . դուստր մի Անուշ անուն» (Դ. ա). և միաժամանակ՝ թէ Աշղահակի զարմը ապրում էր ոչ միայն Կորճէից-Կորդուաց աշխարհի փոքր Աղբակ գաւառում, այլ և Վասպուրականի Մեծ Աղբակում: Իսկ մենք այստեղ ցոյց տուինք Հայաստանի «Մարաց տմուր աշխարհը, երկիրը, կողմանքը և գաւառը» և միևնոյն անունը կրող Մարգեաւառը—այժմեան Պարսկահայաստանի մասում, Բարագոստ և Թերկեւէր գաւառներից սակաւ ինչ հարաւ—որ սահմանակից է Տաճկահայաստանի Գեւէր ու Շեմքինան գաւառներին:

Այժմ այլ ևս տարակոյս չէ մնում, թէ Մահկերտտուն-Մաջրըղանն ևս Kinkihar-Կանգուարի շուրջը պէտք է որոնել, որոնք հաւանօրէն հենց միևնոյն վայրն են: Ազաթանգեղոսը Գ. Լուսաւորչի քարոզութեան սահմանները արեւմուտքից դէպի արեւելք որոշելով՝ այսպէս վերջացրեց. «Եւ առ Կորդուօք մինչև յամուրն աշխարհն Մարաց, մինչև առ տամբն Մահքըր տան իշխանին, մինչև յԱտրպատական»: Արդ ըստ ամենայն հաւանականութեան այստեղ ևս, ինչպէս վերեւ նաքութի վկայութիւնը բացատրեցինք, պէտք է հասկանալ, թէ Մահքըր-տուն-Մահկերտ-տունը Մարաց տմուր աշխարհի

մասն էր: Արդեօք այսպէս չէ՞ հասկացել և Աղաթանգեղոսը՝ երբ ձեռագիր Ե-ն տալիս է «մինչ առ տամբն»¹ ընթերցուածքը. ինչպէս թէ ասէինք. մինչև Այրարատ աշխարհը, մինչև Արագածոտն, Ոստան և լն, մանաւանդ որ հենց այդ է ցոյց տալիս Կորդուքից յետոյ և Մարաց ամուր աշխարհի և Ատրպատականի միջև յիշատակումը, որով ուրեմն Մահկերտունը այս աշխարհների միջև և կամ սահմանակից էր:

Եւ հենց միևնոյնն է ցոյց տալիս Մահկերտան անուան առաջին վանկը իւր նշանակութեամբ, որ կազմուած է ինչպէս հայերէն Հայկերտը²: Թ. Նէօլդեկէն ասում է. «Mah-ը» ինչպէս Լազարոյն և Օլսհաուզէնը ապացուցեցին, է Mada-Մեղիա-Մարաստանը, բայց սահմանափակ նշանակութեամբ միայն արեւմտեան Մեղիա-Մարաստանի մի քանի երկրների համար է զործածւում³: Ահա ուրեմն մեր Մահկերտ-տունն էլ ընկնում է իրօք Մարաստանից բոլորովին դէպի արեւմուտք: Բացի այդ հայերէնում ոչ միայն կայ ուրեմն հնազոյն Մահ ձևը, այլ և Մայ, որ ունի Թ. Արծրունին. թէ հայերէնում եղել է և Մաղա ձևը, այդ երևում է Նիւքար Մաղէս Արամի հակառակորդ Մարաց իշխանի անունից. սակայն հայերէն բուն և միակ զործածական

1. Աղաթանգ. § 842, էջ 440.

2. Յովհաննու Մամիկոնեանի կալսկոպոսի Պատ. Տարօնոյ էջ 56. Վենետիկ 1889: Հրատարակիչը դիտում է ծանօթութեան մէջ. «Ի չորս օրինակս Հայկերտ», որ գուցէ աւելի ուղիղ համարուի, եթէ ինկատի առնենք, որ հայր մարդպետներից մէկը Դ. դարում Տարօնում կամ սեփական կալուածքներ է ունեցել և կամ գոնեա կառավարել է Տարօնի արքունի կալուածքները (Բուդ. Դ, ԺԴ, 116—119), որի անունով կարող էր մի որ և իցէ վայր կոչուել է այս կամ այն պատճառով. մանաւանդ եթէ ինկատի ունենանք կեռս վերջաւորուած վայրերի կազմութիւնը (Ortsnamen, 284): Սակայն Յ. Մամիկոնեանի խօսքը «Ահաւասիկ են ընդ Հայկերտ»: Եւ կոչեցաւ անուն տեղւոյն Հայկերտ» ցոյց է տալիս, որ իրօք տեղը այդպէս է կոչուել: Իսկ Մանկերտի կազմութիւնն էլ գալիս է ապացուցանելու, որ Հայկերտ ձևը ոչ միայն հնարաւոր է, թէև հազուադէպ, այլ շատ աւելի հաւանական:

3. Tabari, էջ 103. ծանօթ. 2. Հմմտ. և Eransahr, էջ 18—20.

ձեն է Մար, որով ուրեմն Մահկերտ=Մարկերտ. ճիշտ
 Խորենացու Մար-ա-կերտը: Եւ Մարակերտը իսկապէս մի-
 այն մի քաղաքի անուն է երևում: Թէ ըստ կազմութեան
 և թէ ըստ Խորենացու. բայց և Մահկերտ-տունը հաւանո-
 րէն եղել է և մի երկիր, մի դաւառ կամ զոնեա դաւա-
 ռակ ինչպէս որ մենք ունինք ճիշտ յար և նման մի այլ
 օրինակ «Անգեղ ամուր բերդ» և այն էլ ի հարկէ «Անկեղ տան
 գաւառում»¹, և Ոստան՝ քաղաք, Դուինը, և դաւառ² և
 «Ոստանեայ տուն»³: Եւ ըստ ամենայն հաւանականութեան
 Մահկերտը միևնոյն Կանգուար-Աղաւաքարն է, որ հետ-
 ցհետէ տեղի է տուել հայկական ժողովրդական անուան,
 որի հետ և կապուած է Մհերի աւանդութիւնը, ինչպէս
 Արտաւազդինը Մասի հետ: Եւ մինչդեռ ժողովրդի մեջ
 ցարդ Կանգուար-Աղաւաքարի հետ կապուած Մհերի ա-
 ւանդութիւնը հարաւում ապրել է ժողովրդական Զոջանց
 տան վէպում և դարերից ի վեր ցարդ հարաւում կենդանի
 է ամբողջ հայ ժողովրդի մէջ. Արտաւազդինը լոկ դասա-
 կան դրականութեան եղնիկին և Խորենացուն է յայտնի,
 որ Աղատ Մասսի հետ է կապել, առնելով Դողթան վի-
 պասաններից. այն ինչ դիտելու է, որ եղնիկն Արտաւազդի
 հետ չէ կապում Մասիս անունը, որ և բնաւ չէ յիշում:
 Այնպէս որ վերջիվերջոյ Մհերի և Արտաւազդի աւանդու-
 թիւնն աւելի անունների փոփոխութիւն է, քան նոյն իսկ
 ձեւափոխութիւն և հաւանօրէն հարաւից հիւսիս փոխա-
 դրուած:

Եւ ահա հենց այս Մահկերտ-Մարակերտը պիտի լինի
 և Արտաւազդայ-տուն կոչուածը, որ ժողովրդական երգում
 «Արտաւազդայ տալորանք» արքունի տուն՝ ոստան է կոչ-
 ուած: Այս կարելի է հետեւացնել հենց Մ. Խորենացու մի
 այլ պատմութեան, որով իւր Արտաշէս Բ.-ի որդին, իս-
 կապէս Արտաշիասի յաջորդ, Տիրանը երախնաւու Անճուա-
 ցուն «մը առնէ կին զվերջին կանանցն Արտաւազդայ...»

1. Բուդ. Դ, ԻԴ, 146 ԻԳ, 144:

2. Hübschmann, Ortsnamen, 365, 460: 3. Դ. Փարսլ. Բ, 1, 6, 61:

Թողու յերախնաւու զամենայն տունն Արտաւազդայ . . . տայ նմա զզարն երկրորդական, զոր ունէրն Արտաւազդ. և զհոգս արեւելեան զօրուն ի նա հաւատացեալ, առ նմա Թողու գիրուսապ ոմն պարսիկ զմտերիմ իւր, որ խնամացեալ էր ընդ նախարարս Վասպուրականի»¹: Եթէ յիշենք այս մասին երկար ու բարակ մեր ասածները և ի նկատի առնենք այս վկայութեան ընդգծուածքը, կը տեսնենք, որ այս բոլորը մեզ հարաւ են ուղղում, ինչպէս ցարգ շարունակ մատնանիշ էինք անում:

Թ. Նէօլդեկէն վերեւի Mah-ի բացատրութեանն անմիջապէս կցում է. «ես պահլաւերէնից ցոյց եմ տուել զեռ աւելի հին ձև Madikan «Մեդեր» յոգնակին (Karnamak)»: Այս արդէն զուցէ համապատասխանում է մեր «մարական» անուան² հայերէն ձևին, և միևնոյն ժամանակ յիշեցնում է Բոհտանից հիւսիս և Տիգրանակերտ-Մուֆարդինից հիւսիսարեւելք գտնուած քրդաբնակ Modikan գաւառը³, որ Հայերը Մոդկան են արտասանում սովորաբար: Այս վայրերից ահա սակաւ ինչ հարաւ և դէպի արեւելք տարածւում է Masius-Ջուզին⁴, որի հետ, ինչպէս տեսանք, նոյնպէս կապուած է նոյեան տապանի աւանդութիւնը, ինչպէս և մեր Մասիսի: Madikan-Modikan-ը Աղձնեաց աշխարհումն է, ինչպէս և Տիգրա-

1. Խորեն. Բ, ԿԲ, 140:

2. «Խաղացեալ ի ճուաշոտս ի Գետս աւան . . . ի խաղս գետոյն երասխայ . . . ընդդէմ նայելով լեռանցն Այրարատեան ապառն Մասեաց, ուր Արտաւազդն Արտաշէսեան քարավիժեալ . . . Իսկ վայր խաղացեալ ի Մառական աւան, առ Կարմիրն կոչեցեալ գետով, որ իջանէ ի գետն երասխ» (Թ. Արծրունի, Գ, ԻԹ, 253 — 254. Հմմտ. Գ, Ի, 225. Գ, ԻԹ, 264): Գ. Խալաթեանցն ասում է. «Կարմիր գետի վրայ են զետեղում ոմանք Մառափեանդ, զուցէ թէ Մառափեռ անունից փոփոխուած» (Армян. Эпосъ VII, էջ 191. Москва 1896):

3. H. Kiepert. Carte Générale des provinces Européennes et Asiatiques de l'Empire Ottoman (sans l'Arabie) 1886, Berlin.

4. M. Hartmann, Bohtan, I, § 99, էջ 32, Berlin.

նակերտ—Մուֆարդինը: Այժմ կարծում եմ աւելի է պարզուում Խորենացու [Վիպասանքի՞ ևս] շփոթութիւնը և հասկանալի դառնում, որ Տիգրան Հայկազեանը այսինքն Տիգրան Բ. Մեծը, ասում է Խորենացին. «Յուզարկէ զքոյր իւր Տիգրանուհի... յաւանն... Տիգրանակերտ և զգաւառան զայնոսիկ ի ծառայութիւն նմա հրամայէ: Եւ զոստանն անուանեալ կողմանցն այնոցիկ արատութիւն ի զարմից սորա ասէ լեալս իբր թագաւորական զարմա: Իսկ զԱնոյշ զառաջին կինն Աժդահակայ բնակեցուցանէ յարեւելեաց ուսոց մեծի լերինն [Ազատ Մասիս] մինչև ի սահմանս Գողթան»¹:

Արդ ոստան նշանակում է արքունիք, արքունի տուն, և Հայոց մէջ «Ոստանեայ տուն» կոչուել է իսկապէս հին արքայական ցեղը: Խորենացին ասում է, որ իւր Վաղարշակը Մծրին է գնում. «Եւ զունդս և պահապանս դրան արքունի պատրաստէ զչորսս... ի նոյն հին զարմից թագաւորացն՝ որ ի Հայկայ, որ ընդ ժամանակս ժամանակս ժառանգութեան ի հարանց ստացեալ գեւդս և դաստակերտս: Եւ անմիջապէս շարունակում է. «Իսկ աստ ուրեմն Պարսից թագաւորութեանն, որպէս լսեմ, յայլոց յարուցեալ գունդս և ոստանն անուանեալ. ոչ գիտեմ թէ վասն սպառելոյ ազգին առաջնոյ, թէ վասն ընդդիմութեան... ի բաց ընկեցեալ զազն, զայլս ի տեղիս նոցա յարուցին գունդս անուամբ արքունի: Այլ առաջինն հաստատ ի զարմից թագաւորացն առաջնոց»²:

Շատ ուշագրաւ է Խորենացու այս վերջին վկայութեան տարբերութիւնն առաջինից: Այստեղ «Ոստան ազգը» հին Հայոց թագաւորական զարմ է, նախընթացում «Ոստան արատութիւնը» Տիգրանուհու ցեղից. և հասկանալի է դառնում այս շփոթութիւնը, երբ աչքի առաջ առնենք, որ Աժդահակ «Մարաց թագաւորի» զարմն էլ ծագում է նորա միւս՝ Անոյշ կնոջից. մինը Արարադում, միւսն Այրարա-

1. Խորեն. Ա, Լ, 57. Հմմտ. Գ, ԻԸ, 215: 2. Խորեն. Բ, է, 76—77. Հմմտ. Եղիշէ, Ա, 12. Դ, 142. Յովհ. կաթուղ. Գ, 29:

տում: Բայց ոստան բնականաբար կարող է և նշանակում է և արքունի քաղաքը՝ աթոռանիստը: Եւ Տիգրան Բ. Մեծ Հայկազեանի ժամանակ կայ երկու մայրաքաղաք. նորը՝ իւր շինած Տիգրանակերտը հարաւում՝ Արարադում և հինը՝ Արտաշատը հիւսիսում՝ Այրարատում: Եւ երկուսն էլ երեւի հասարակ ժողովրդից կոչւում էին շահար, ինչպէս այսօր, իսկ այն ժամանակ ի հարկէ ոստան, ինչպէս դեռ ե. դարում Դուինը և իւր զաւառը: Եւ ահա Խորենացին Հայոց բնիկ ոստանը, տունը կամ «ազատութիւնը» իւր զաւառով փոխադրում է հարաւ. մինչդեռ նոր ոստանը իւր զաւառներով և անցքերով մնում են Մասիսու-Ջուղիի մօտերը, ինչպէս ժողովրդական զրոյցն ունէր. բայց որովհետեւ նորա կարծիքով Հայոց վիպասանների Ազատ-Մասիսի շուրջն ապրող Վիշապազունքը Աժդահակի զարմն են և սոքա Մուրացաններն են, դուստի այս երկուսին փոխադրում է հարաւից՝ Արարադից հիւսիս՝ Արարատ և բնակեցնում հին ոստան Արտաշատի հանդէպ և նարուբում են: Եւ այս այնքան աւելի հաւանական է, որ նա յիշեց երկու Աստան «ազգ»՝ որոնցից «Առաջինը» նա համարում է «հաստատ հին զարմից Հայոց առաջին թագաւորների, որ Հայկից» էին սերւում: մինչդեռ միւսը «Պարսից թագաւորութեան» է վերադրում: Եւ միաժամանակ վիշապների ու դեւերի պատմութիւնը թէ Արարատում և թէ Վասպուրականում հնում և այժմ ինչպէս և այնաեղ և այստեղ ապրած Վիշապազունք-խալդերի պարագան ևս նպաստել է Վասպուրականի Մահկերտ-Ազոտաւքարի աւանդութիւնը և Արարատ-Մասսի շուրջը փոխադրել, որին անշուշտ նպաստում էր հարաւի և հիւսիսի նոյեան տապանի լիռան աւանդութիւնը:

Ամփոփելով մեր Մարաց աշխարհի մասին առած ցարդ երեք մասերը, պնդում ենք. թէ մեր դասական հեղինակները Մարք-Մարաստանը և «Մարաց ամուր աշխարհ-կողմանք-երկիր-զաւառը տարբերում են: Վերջինս Հայաստանի մի մասն է կաղմել Դ. դարում, ոչ թէ հիւսիսում Այրարատում՝ այլ հարաւում Արարադում: Վիշապազունք դեւերը

Մարերը չեն, այլ Հայաստանի բնիկները՝ Խալդերը և սոցա հարստութիւնը, քաջքերը՝ Ոստանիկ տունը՝ հարստութիւնը, ապա և Արշակունիք, թէև քաջ-դէներ են միայն Մամիկոնեանները: Մուրացան նախարարութեան Հայոց թագաւորութեան «երկրորդութեան պատիւը» շփոթութիւն է Ատրպատականի Մարաց: Այս նախարարութիւնը, ինչպէս և իւր կալուածքները Վասպուրականում՝ հարաւարեւելքում պիտի լինին: Այս պնդումը հաւանական է դառնում շնորհիւ Թ. Արծրունու պատմագրութեան, որով սա Աժդահակի սերունդը բնակեցնում է Արարադ աշխարհում: Վասպուրականի Մեծ և Կորճէից-Կորդուաց փոքր Աղբակ գաւառներում: Այսպէս էլ նա հակառակ Խորենացու Տրդատ-Արտաշէսի անցքերը դնում է Վասպուրականում, ուր կրկնում են և անուններ, որ կան Այրարատում: Սոյնպէս և Նոյեան տապանի լեռան աւանդութիւնը Կորդուաց աշխարհի Զուգի-Մասիուսի մասին կրկնում է Այրարատի Ազատ Մասսի վրայ, հաւանօրէն Հայոց հին ժողովրդական զրոյցի հիմամբ, թէև վերջինս կարող է նախնականը չլինել: Այս հանգամանքներ ահա, ինչպէս և Մհերի Ազաւաքարի աւանդութիւնը և Արդաւազդի Մասսինը շփոթել են Խորենացուն հարաւային անցքերը Մարաց ամուր աշխարհի և վայրերի անունների նմանութեանց շնորհիւ հարաւից Այրարատ փոխադրելու:

Հայոց հեղինակների Փ. Բուզանդի, Կորիւնի, Ազաթանդեղոսի վկայութիւններից ևս երևում է, որ Հայաստանի Մարաց աշխարհ-գաւառը պէտք է հարաւարեւելքում՝ Արարադ աշխարհում լինի, որ օտար հեղինակների Marcomedi-ն է: Մարաց գաւառը ուրոյն բնդարձակ աշխարհ է և անունը մնացել է ցարդ հարաւում, որ է Մարգեաւառը: Բուզանդարանի և Ազաթանդեղոսի Մահկերտ տունը հաւանօրէն Նոյնն է, ինչ որ Մասուգիի Ատրպատականում յիշուած Մաջրդան քուրդ ցեղը, որի Kinkwar ամրոցը Անձեացեաց Կանդուարն է «Մարաց աշխարհում-գաւառում»: Հենց Մահկերտ նշանակում է Մարակերտ: Եւ պարսկերէնի հնազոյն Modikan-մարական ձևը, ինչպէս և Ոս-

տան տան արքունի ծագումը և մայրաքաղաքի նշանակութիւնն ևս բացատրում են դարձեալ Արարադի և Այրարատի և այս տեղերում պատահած անցքերի, մանաւանդ Արտաշիասի և Տրդատ-Արտաշէսի պատմութեանց շփոթութիւնը: Եւ թերեւս իրօք կար մի այլ աւանդութիւն ևս, բայց որի Այրարատում մարական գաղթականութիւն է եղել, բայց որն անշուշտ Խորենացու ժամանակ արդէն կամ ձուլուած և կամ վաղուց հեռացած էր: Եւ այս ենթադրութիւնը շատ անհաւանական չէ, քանի որ Ատրպատականի Մարաց Արտաւազանը¹ տիրում էր Վասպուրականին և Այրարատին, որտեղից սակայն նորան Քրիստոսից երկու դար առաջ դուրս վնասեց և հասաւ մինչև Տմորիք հայ ժողովրդից այնքան սիրուած և վիպասաններից երգուած Արտաշիասը, Ոստանիկ հարստութեան և անկախ Հայաստանի հիմնադիրը, որի անունը դեռ այսօր էլ ժողովրդական զրոյցների² և դիւցազներգութեան³ մէջ փաղաքշաքար հնչում է Արտուծ:*

Ս. Կանայեանց

1. Ահա այս մար Արտաւազանը գուցէ և Տիգրան Մեծի թոռ Հայոց և Մարաստանի թագաւոր Արտաշէսից մօտ քառորդ դար յետոյ Հայոց թագաւոր, բայց Մարաց Արիորարդանի որդի Արտաւազդը (Th. Mommsen Römische Gesch. V, IX, 369, Berlin 1881) խառնուած Հայոց այլ Արտաւազդների հետ (Ա. Մ. Գաբազանեան Քննակ. Պատմ. Հայոց Բ, Ժ. § 6—8, էջ 177—192. Թիֆլիս 1895) ամբողջացնում են պատկերը բարի՝ հայ և չար-դեմար Արտաւազդի—Վիշապազուն Արգաւանցն էլ, երևի, Շահնամէի Աքուան դին է: Բայց այս խնդիրների մասին այլ տեղում:

2. Էմինեան Ազգագր. ժողովածու, Բ, § 11, էջ 233—240. Մոսկուա—Վաղարշապատ 1901:

3. Ս. Հայկունի, Մօքոս ժողովրդական վէպ, Զ, էջ 79. Վաղարշապատ 1896:

* Այս Դ. գլխի յատկապէս ա. և գ. մասը 1912 ամի հոկտեմբերի 12-ին Գրերի գիւտի 1500 և տպագրութեան 400-ամեակի առթիւ Ս. Էջմիածնի Գէորգեան ձեմարանի դահլիճում տեղի ունեցած գրական երեկոյթին բանախօսութեան նիւթ դարձաւ «Ս. Մեսրոպի քարոզած Մարաց աշխարհը» վերնագրով: